

ИСЛАМДЫҚ ҰЙЫМДАР: ТАРИХИ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ДАМУ ҮРДІСТЕРІНЕ ШОЛУ

Е.Қ. Қасабекова , А.Д. Шағырбай 

АНДАТПА

Бүгінгі заманауи үдерістерді талдауда исламдық ұйымдар мен қозғалыстардың халықаралық қатынастардағы орнының біртіндеп күшейгенін аңғаруға болады. Олардың жұмысы жеке мемлекеттердің ішкі қоғамдық-саяси жағдайына, және сыртқы саяси басымдықтарына және әлеуметтік-экономикалық байланыстардың дамуына да белгілі бір деңгейде әсерін тигізіп келеді. Осы орайда исламдық ұйымдар мен қозғалыстардың пайда болуының алғышарттарын, идеологиялық ұстанымдарын, саяси және экономикалық ресурстарын, сондай-ақ қызмет ету формалары мен жүзеге асыру жүйелерін кешенді түрде зерделеу қазіргі ғылымның өзекті бағыттарының бірі болып табылады. Ғаламдық саяси және әлеуметтік үдерістердің қазіргі сипаты исламдық ұйымдар мен қозғалыстардың қоғамдық және халықаралық кеңістіктегі рөлінің артып келе жатқанын көрсетеді. Олардың ықпалы халықаралық қатынастармен ғана шектелмей, жекелеген мемлекеттердің сыртқы саяси стратегияларына, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық салалардағы өзгерістерге де әсер етуде. Осы тұрғыдан алғанда, исламдық ұйымдар мен қозғалыстардың қызметін айқындайтын идеологиялық тұғырларды, саяси ұстанымдар мен экономикалық негіздерді, сонымен қатар олардың мақсаттарына қол жеткізу үшін қолданатын құралдары мен институционалдық тетіктерін кешенді зерттеу айрықша ғылыми маңызға ие. Исламдық ұйымдардың жаһандық үдерістерге де ықпалдастығы болатыны шартты құбылыс.

Түйін сөздер: ислам, қозғалыс, ұйым, діни, халықаралық қатынастар, жаһандану, саяси үдерістер.

Исламские движения и организации: обзор на историческое становление и современные тенденции развития

Аннотация. Анализируя сегодняшние современные процессы, можно увидеть, что позиции исламских организаций и движений в международных отношениях постепенно укрепляются. Их деятельность оказывает определенное влияние на внутреннюю общественно-политическую среду отдельных государств, а также внешнеполитические приоритеты и развитие социально-экономических отношений. В связи с этим комплексное исследование предпосылок возникновения исламских организаций и движений, идеологических позиций, политических и экономических ресурсов, а также форм обслуживания и систем реализации является одним из актуальных направлений современной науки. Современный характер глобальных политических и социальных процессов показывает, что роль исламских организаций и движений в общественном и международном пространстве возрастает. Их влияние не ограничивается международными отношениями, но влияет и на внешнеполитические стратегии отдельных государств, а также на изменения в социальной и экономической сфере. С этой точки зрения особое научное значение имеет комплексное исследование идеологических основ, политических позиций и экономических основ, определяющих деятельность исламских организаций и движений, а также инструментов и институциональных механизмов, которые они используют для достижения своих целей. Вовлеченность исламских организаций в глобальные процессы – явление условное.

Ключевые слова: ислам, исламские движения, исламские организации, религия, международные отношения, глобализация, политические процессы.

Islamic Movements and Organizations: an Overview of Their Historical Formation and Contemporary Development Trends

Abstract. An analysis of contemporary processes shows that the role of Islamic organizations and movements in international relations has gradually increased. Their activities have a certain influence on the internal socio-political environment of individual states, as well as foreign policy priorities and the development of socio-economic relations. In this regard, a comprehensive study of the prerequisites for the emergence of Islamic organizations and

ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:

А.Д. Шағырбай,
almasbek85@gmail.com

Сілтеме:

Қасабекова Е.Қ., Шағырбай А.Д. Исламдық ұйымдар: тарихи қалыптасуы және қазіргі даму үрдістеріне шолу // Адам әлемі. – 2026. – Т. 28. – №3 (109). – Б. 250-259. – DOI: 10.48010/ad7f6p43

Ашық қолжетімділік

© Автор(лар), 2026
Бұл ашық қолжетімді мақала Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) лицензиясының талаптарына сәйкес таратылады.
<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Редакцияға түсті: 21/08/2026
Қабылданды: 15/09/2026
Онлайн жарияланды: 30/09/2026

movements, ideological positions, political and economic resources, as well as forms of service and implementation systems is one of the topical directions of modern science. The current nature of global political and social processes shows that the role of Islamic organizations and movements in the public and international space is increasing. Their influence is not limited to international relations, but also affects the foreign policy strategies of individual states, as well as changes in social and economic spheres. The involvement of Islamic organizations in global processes is a conditional phenomenon.

Keywords: Islam, Islamic Movements, Islamic Organizations, Religion, International Relations, Globalization, Political Processes.

Kіpіcne

Исламдық қозғалыстар – ислам нормалары мен шарттарына негізделген қоғамды қайта ұйымдастыруды мақсат ететін діни, саяси және әлеуметтік қозғалыстардың кең ауқымын қамтитын күрделі әрі көпқырлы құбылыс. Бұл үдерістерді айқындау барысында қолданылатын анықтамалар мен терминдерді, сондай-ақ, олардың мақсаттарын, қызмет ету әдістерін және идеологиялық негіздерін және түрлілігін көрсететінін баса айтуға болады. Мысалы, «исламдық радикализм» ұғымы көбінесе қоғамды түбегейлі өзгертуге бағытталған экстремистік әдістер мен радикалды идеологияларды ұстанатын қозғалыстарды сипаттау үшін қолданылады. Ал «фундаментализм» термині діни мәтіндердің мазмұнын тікелей ұстануға және белгілі бір діни ақиқаттың жалғыз әрі дұрыс екендігіне деген сенімге басымдық береді. «Жаңғыру» және «исламизмнің жаңғыруы» ұғымдары қазіргі қоғамда исламдық құндылықтар мен нормаларды қайта жаңдануға бағытталған ұмтылысты білдіреді.

Ал «исламдық белсенділік» ұғымы ислам қағидаттарын саяси, әлеуметтік және мәдени өмірге енгізуге бағытталған іс-әрекеттердің кең ауқымын қамтиды. Академиялық және саяси пікірталастарда қазіргі уақытта «исламизм» немесе «исламдық қозғалыстар» терминдері жиі қолданылып келеді. Бұл ұғымдар аталған қозғалыстардың саяси сипаты мен қазіргі кезеңдегі маңыздылығына баса назар аударады. Исламшыл қозғалыстар ислам қағидаттарына негізделген белгілі бір қоғамдық-саяси тәртіпті қалыптастыруға ұмтылады. Олардың мақсаттарының қатарында діни мемлекет құру, шариғат нормаларын құқықтық жүйеге енгізу және мұсылман қоғамдарында исламдық моральдық қағидаларды орнықтыру сияқты бағыттар кездеседі. Бұл қозғалыстардың маңызды ерекшеліктерінің бірі олардың мемлекеттік билікпен байланысының болуы. Осы сипат оларды діни уәждерге сүйенгенімен, саяси билікке қатысуға ұмтылмайтын діни қауымдастықтардан ерекшелейді. Ислам

қозғалыстарының әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету және әлеуметтік тұрғыдан осал топтардың өмір сүру жағдайын жақсарту секілді мақсаттары дербес түпкі мақсат ретінде емес, одан да ауқымды стратегиялық міндет – идеологиялық тұрғыдан негізделген исламдық қауымдастық қалыптастырудың нәтижесі ретінде қарастырылады. Бұл ұстаным ислам қозғалыстарының саяси бағытта болғанына қарамастан, ислам дінінің негізгі діни қағидаттарына деген ұстанымын сақтайтынын көрсетеді. Қазіргі кезеңде исламдық ұйымдар мен қозғалыстардың қызметі ұлттық шекаралармен ғана шектелмейді. Көптеген ұйымдар халықаралық байланыстар орнатып, түрлі мемлекеттердегі мұсылман қауымдастықтарымен өзара әрекеттеседі. Бұл үдеріс ақпараттық технологиялардың дамуы, көші-қон, жаһандану және халықаралық коммуникациялардың кеңеюі арқылы одан әрі күшейе түсті. Осыған байланысты исламдық ұйымдардың халықаралық қатынастар жүйесіндегі орны мен олардың жаһандық саяси және әлеуметтік процестерге ықпалы зерттеудің маңызды бағыттарының біріне айналып отыр. Сонымен қатар исламдық қозғалыстарды біртұтас және біркелкі құбылыс ретінде қарастыруға болмайды. Олардың арасында діни-ағартушылық, әлеуметтік, саяси, реформалық және басқа да бағыттарды ұстанатын ұйымдар кездеседі. Олардың идеологиялық көзқарастары, мақсаттары, ұйымдастырушылық құрылымы және қоғамдық-саяси қызмет әдістері бір-бірінен ерекшеленеді. Сондықтан аталған қозғалыстарды ғылыми тұрғыдан талдау кезінде олардың тарихи қалыптасу жағдайларын, әлеуметтік ортасын, идеологиялық негіздерін және саяси ұстанымдарын кешенді түрде қарастыру қажет. Осыған байланысты зерттеу жұмысының өзектілігі исламдық ұйымдар мен қозғалыстардың тарихи қалыптасуын, қазіргі даму ерекшеліктерін және олардың қоғам мен халықаралық қатынастарға ықпал ету бағыттарын ғылыми тұрғыдан зерделеу қажеттілігімен айқындалады. Бұл мәселені зерттеу дін мен саясаттың өзара байланы-

сын, қазіргі мұсылман қоғамдарындағы өзгерістерді және исламдық ұйымдардың қоғамдық-саяси кеңістіктегі орнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Әдіснама

Зерттеу жұмысын зерделеу барысында тарихи, салыстырмалы, жүйелік, институционалдық және құрылымдық-функционалдық талдау әдістері өзара сабақтастықта қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс әртүрлі кезеңдерде және түрлі әлеуметтік-саяси ортада қалыптасқан исламдық қозғалыстар мен ұйымдардың идеологиялық ұстанымдарын, мақсаттары мен қызмет ету ерекшеліктерін салыстыру үшін пайдаланылды. Зерттеу барысында жүйелік тәсіл исламдық қозғалыстар мен ұйымдарды оқшауланған діни құбылыс ретінде емес, қазіргі қоғамның саяси, әлеуметтік және халықаралық қатынастар жүйесімен өзара байланыстағы күрделі әлеуметтік институттар ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Институционалдық әдіс исламдық ұйымдардың ұйымдастырушылық құрылымын, басқару тетіктерін, институционалдық даму ерекшеліктерін және қоғамдық-саяси кеңістіктегі қызмет ету бағыттарын зерделеуге қолданылды. Құрылымдық-функционалдық талдау исламдық қозғалыстар мен ұйымдардың ішкі құрылымын, олардың жекелеген элементтерінің өзара байланысын және қоғамдық-саяси жүйедегі атқаратын функцияларын анықтауға бағытталды.

Негізгі бөлім

Исламдық қозғалыстар: идеологиясы, мақсаттары және қазіргі қоғамға ықпалы

Ислам – авраамдық монотеистік дін. Оның негізі ислам дәстүрінде пайғамбарлық тізбектің соңғы өкілі ретінде танылатын Мұхаммед ибн Абдулланың (570-632 жж.) діни ілімдерімен байланысты. Ислам дінінің христиандық пен иудаистік діндерден өзгешелігі өзіндік теологиялық және құқықтық жүйесінде. Мұсылмандық дүниетанымның өзегін Алланың (бір Құдайдың) бар екеніне сену және Мұхаммедті оның елшісі ретінде мойындау құрайды. Бұл негізгі ұстанымдар әрбір

мұсылманның діни сенімінің рухани негізі саналатын шахадада көрініс табады [1; 2]. Исламның қалыптасу кезеңі Араб түбегінің әлеуметтік және мәдени тұрғыдан күрделі жағдайына тұспа тұс келді. Діннің алғашқы даму кезеңінде ислам Арабия аумағынан тыс жерлерге де кеңінен таралып, бұл үдерісте саяси экспансиямен қатар сауда және мәдени байланыстардың маңызды зор болды. Мұсылман өркениетінің өркендеу кезеңінде халифаттың аумағы едәуір кеңейіп, батыста қазіргі Испания жерлерінен шығыста Үндістанға дейінгі кеңістікті қамтыды. Бұл үдеріс тек әскери сипатпен шектелмей, мәдени және өркениеттік ықпалдастықпен де қатар жүрді. Нәтижесінде әртүрлі халықтар мен мәдени дәстүрлер ислам өркениетінің кеңістігіне еніп, олардың арасында әлеуметтік, мәдени және экономикалық байланыстар қалыптасты.

Мұхаммед Пайғамбар ислам дінінің негізін қалаушы тұлға ретінде діни тарихқа ғана емес, әлемдік саясат пен халықаралық қатынастардың қалыптасуына да елеулі ықпал еткен тарихи қайраткер ретінде қарастырылады. Жалпы, мұсылмандық діни тәжірибе мен исламның құқықтық жүйесі шарифат Мұхаммед пайғамбарға түскен уахиларға негізделеді. Кейін бұл діни қағидалар Құранда жүйеленіп, пайғамбардың сөздері мен іс-әрекеттері туралы риуаяттарды қамтитын хадистер арқылы толықтырылды. Шарифат мұсылман өмірінің түрлі қырларын, соның ішінде діни ғибадаттарды, оразаны, отбасылық қатынастарды және қоғамдық мінез-құлық нормаларын реттейтін құқықтық-этикалық жүйе ретінде қалыптасты. Зайырлы құқықтық жүйелерден айырмашылығы, шарифат діни тұрғыдан Жаратушы белгілеген құқықтық қағидадар жиынтығы ретінде қабылданады. Сонымен бірге оның нақты нормаларын тарихи және қоғамдық жағдайларға сәйкес әртүрлі құқықтық мектептер мен ғалымдар әрқалай түсіндіре алады. Пайғамбар Мұхаммед қайтыс болғаннан кейін исламның таралу үдерісі тоқтаған жоқ. Оның ізбасарлары кейіннен ірі саяси құрылымдар мен империяларды қалыптастырды. Соның ішінде Омейя және Аббаси халифаттары ислам өркениетінің аса маңызды орталықтарына айналды. Олар діни өмірдің орталығы болумен қатар, өз дәуіріндегі ғылым, білім және мәдениеттің дамуына айрықша үлес қосты. Мысалы, Ибн

Сина (Авиценна) мен Ибн Рушд (Аверроэс) сияқты көрнекті мұсылман ғалымдары медицина, философия және басқа да ғылыми салалардың дамуына елеулі үлес қосты. Олардың ғылыми-философиялық еңбектері антикалық дәуір мұрасы мен кейінгі еуропалық Қайта өрлеу кезеңі арасындағы зияткерлік сабақтастықтың қалыптасуына ықпал етті [3; 4; 5].

Қазіргі кезеңде ислам жаһандық саяси, діни, демографиялық, экономикалық және мәдени үдерістерге ықпал ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Ислам дінінің әлемнің әртүрлі аймақтарында қабылдануы мен түсіндірілуіне қатысты пікірлер әркелкі болғанымен, мұсылман қауымының басым бөлігі исламның негізгі діни қағидаттарын ұстануды жалғастырып келеді. XX ғасырдың басына қарай мұсылман қоғамдары отаршылдық саясаттың ықпалы мен ұлттық сананың күшеюіне байланысты бірқатар күрделі мәселелерге тап болды. Әсіресе Батыс державаларының саяси және мәдени ықпалының кеңеюі мұсылман халықтарының діни және мәдени бірегейлігін сақтау мәселесін өзекті етті. Осы тарихи жағдайда ислам әлеміндегі діни дәстүрлерді жаңғыртуға және исламдық құндылықтарды бастапқы негіздеріне сүйене отырып қайта қарастыруға бағытталған қозғалыстар пайда болды. Аталған қозғалыстар сол кезеңдегі діни тәжірибелерді сын тұрғысынан бағалап, исламның алғашқы кезеңдеріндегі мәтіндер мен дәстүрлерге қайта оралу идеясын алға тартты. Осы бағыттардың ішінде Салафия ерекше орын алды. Салафтық бағыт исламның алғашқы буындарының діни тәжірибесі мен құндылықтарына қайта оралуды көздеген бірнеше идеялық ағымдарды біріктірді. XX ғасырдың алғашқы жартысында бұл бағыт аясында исламның қоғамдық және саяси рөліне қатысты әртүрлі ұстанымдар қалыптасты. Солардың бір бағыты панисламизм идеяларымен сабақтасып, исламның саяси мазмұнын күшейтуге бағытталды. Бұл ұстаным исламды тек діни сенім жүйесі ғана емес, сонымен қатар қоғамдық және саяси тәртіптің негізі ретінде қарастырды. Аталған көзқарас сириялық-мысырлық ғалым Рашид Рида (1865-1935) еңбектерінде айқын көрініс тапты. Оның пікірінше, исламның жаңғыруы алғашқы мұсылман қауымының діни тәжірибесі мен құндылықтарына қайта оралумен тығыз байланысты болды. Ол исламдық мәтіндерді қоғам-

дық және саяси тәртіпті қалыптастырудың маңызды негізі ретінде қарастырып, әулиелерге табыну дәстүрін исламның бастапқы қағидаларынан ауытқу деп бағалады. Рашид Рида 1924 жылы Осман халифатының жойылуын мұсылман үмбетінің саяси және діни бірлігінің әлсіреуіне алып келген маңызды тарихи оқиға ретінде қабылдады. Сонымен қатар ол Абд әл-Азиз ибн Саудтың Меккені жаулап алуын қолдап, қалыптасып келе жатқан Сауд мемлекетін ислам әлемі үшін жаңа саяси модель ретінде қарастырды [6]. Рашид Риданың идеялары исламдық қоғам құруды көздеген бірқатар ойшылдар мен саяси қайраткерлердің дүниетанымына елеулі ықпал етті. Солардың бірі «Мұсылман бауырлар» ұйымының негізін қалаушы Хасан әл-Банна (1906-1949). XX ғасырда аталған қозғалыс ислам әлеміндегі ықпалды қоғамдық-саяси ұйымдардың біріне айналды. Ол Мысырдың саяси өмірінде маңызды рөл атқарып қана қоймай, басқа да мұсылман елдеріндегі исламдық қозғалыстардың қалыптасуына идеялық тұрғыдан ықпал етті [7]. Бұған қарама-қарсы ұстанымды мысырлық ойшыл Али Абд ар-Разик (1888-1966) ұсынды. Оның тұжырымдамасы бойынша, ислам діні белгілі бір саяси жүйені қалыптастырудың міндетті негізі болмауы тиіс. Мұхаммед Пайғамбардың қызметі аяқталғаннан кейін исламның мемлекеттік-саяси билікті ұйымдастыру құралы ретіндегі рөлі де аяқталды деп пайымдады. Али Абд ар-Разик халифатты діни доктринаның ажырамас бөлігі емес, тарихи жағдайларға байланысты қалыптасқан саяси институт ретінде түсіндірді [1].

Али Абд ар-Разиктің көзқарастары сол кезеңдегі көптеген дін ғалымдары тарапынан қолдау таппағанымен, оның еңбектері зайырлы бағыттағы зиялы қауымның қалыптасуына белгілі бір дәрежеде әсер етті. Бұл топ исламдық құндылықтарды қазіргі заманғы либералдық және зайырлы қоғамдық-саяси тұжырымдамалармен үй-лестірудің мүмкіндіктерін қарастырды. Мысалы, Мысырдың көрнекті ойшылы Таха Хусейн (1889-1973) ұлттық мәдениеттің қалыптасуы әртүрлі өркениеттік элементтердің – исламдық, арабтық, ежелгі мысырлық және еуропалық мәдени мұралардың – өзара ықпалдастығы негізінде жүзеге асуы қажет деген пікірді ұстанды [1]. Постколониялық кезең көптеген мұсылман халықтарының тәуелсіздік алуымен сипатталды.

Бұл тарихи өзгерістер жаңадан құрылған мемлекеттердің алдында ұлттық бірегейлік пен діни құндылықтардың арақатынасын айқындайтын жаңа қоғамдық-саяси жүйелер қалыптастыру міндетін қойды. Алайда әр мемлекеттің тарихи тәжірибесі, әлеуметтік құрылымы және саяси жағдайы әртүрлі болғандықтан, исламдық бірегейлікті мемлекеттік деңгейде түсіндіру мен жүзеге асырудың өзіндік үлгілері қалыптасты. Түркия мен Сауд Арабиясының даму тәжірибесі осы бағыттағы екі түрлі модельдің мысалы ретінде қарастырылады. Түркия жағдайында Мұстафа Кемал Ататүрік мемлекет пен қоғамды жаңғыртуға бағытталған ауқымды реформалар жүргізіп, зайырлылық қағидатын мемлекеттік құрылымның негізгі ұстанымдарының біріне айналдырды. Оның пікірінше, исламның саяси билікпен тығыз байланыста болуы Осман империясының соңғы кезеңдеріндегі қоғамдық дамуды тежеп, түрік қоғамының модернизациялануына кедергі келтірген факторлардың бірі болды. Осыған байланысты Ататүрік діни институттардың мемлекеттік басқару жүйесіне ықпалын шектеуге ұмтылды. Сонымен қатар түрік зайырлылығы дін мен мемлекеттің толық ажырауымен ғана сипатталған жоқ. Керісінше, мемлекет діни құрылымдардың қызметін қатаң бақылауда ұстап, олардың қоғамдық-саяси өмірге ықпалын реттеуге тырысты [2].

Сауд Арабиясында, керісінше, мемлекеттік және қоғамдық өмірді исламдық қағидаттармен тығыз байланыстыру бағыты басым болды. Саудтық модель шарифат нормаларын қоғамдық өмірдің негізгі салаларында қолдануға негізделді. Ислам құқықтық жүйеге, білім беру саласына, моральдық нормаларға және қоғамдық тәртіпке ықпал ететін маңызды фактор ретінде орнықты. Осы модель аясында дін мемлекеттік институттардан бөлінбей, саяси жүйенің маңызды идеологиялық және құқықтық негіздерінің біріне айналды [2].

Мысырда 1922 жылы конституциялық монархия жүйесі енгізілгенімен, ел 1952 жылға дейін іс жүзінде Ұлыбританияның саяси ықпалында болды. Осы кезеңде мемлекет пен исламның өзара байланысы елдің қоғамдық-саяси пікірталастарындағы маңызды мәселелердің біріне айналды. Бір жағынан, зайырлы басқару қағидаттарын жақтаған саяси күштер болса, екінші жағынан исламды тек діни сенім жүйесі емес, со-

нымен бірге мемлекеттік құрылымның негізі ретінде қарастырған топтар қалыптасты. Соңғы бағыттың ішінде «Мұсылман бауырлар» қозғалысы ерекше орын алды. Алғашында шағын қоғамдық ұйым ретінде құрылған бұл қозғалыс уақыт өте келе Мысырдың ғана емес, тұтас аймақтың саяси үдерістеріне ықпал ете алатын маңызды қоғамдық-саяси күшке айналды [2].

«Мұсылман бауырлар» 1952 жылғы Еркін офицерлер революциясы кезеңінде де белгілі бір рөл атқарды. Полковник Гамаль Абдель Насер бастаған әскери төңкеріс нәтижесінде монархиялық билік жойылып, елде жаңа саяси тәртіп қалыптасты. Бұл оқиға Мысырдың кейінгі даму бағытына елеулі ықпал етіп қана қоймай, басқа мемлекеттердегі исламдық қозғалыстардың да саяси белсенділігінің артуына әсер етті. Бұрынғы реформаторлық идеялардың жалғасы ретінде қалыптасқан исламдық қозғалыстар уақыт өте келе өз мемлекеттеріндегі ықпалды саяси акторларға айналып, авторитарлық басқару жүйелеріне балама ұсынуға ұмтылды [2].

1960-жылдардан бастап исламшыл қозғалыстардың қоғамдық-саяси ықпалы біртіндеп күшейе түсті. Бұған социалистік және панарабистік идеялардың беделінің төмендеуі маңызды алғышарттардың бірі болды. Әсіресе 1967 жылғы Алты күндік соғыста араб мемлекеттерінің жеңіліске ұшырауы аймақтағы саяси идеологиялардың қайта қаралуына түрткі болды. Бұл жеңіліс панарабизм мен араб социализмінің ықпалының әлсіреуін жеделдетіп, араб және мұсылман қоғамдарында жаңа идеялық бағдарларды іздеу үдерісін күшейтті. Осындай жағдайда саяси ислам қоғамдық мобилизацияның және әлеуметтік өзгерістердің балама идеологиялық негіздерінің бірі ретінде алға шықты [8].

1950-жылдардың ортасынан бастап Кеңес Одағының ықпалында болған Мысыр 1970-ші жылдары президент Анвар ас-Садаттың билігі тұсында өзінің сыртқы саяси бағдарын қайта қарастыра бастады. Ас-Садат Кеңес Одағынан алшақтап, Сауд Арабиясымен және Парсы шығанағындағы басқа да мемлекеттермен қарым-қатынастарын нығайтуға бағыт алды. Бұл елдер аймақтағы исламдық құндылықтардың қоғамдық-саяси рөлін күшейтуге мүдделі болды. Мұнай өндіруші мемлекеттердің экономикалық қолдауы жаңа саяси байланыстардың

қалыптасуына ықпал етіп, Таяу Шығыстағы геосаяси ахуалдың өзгеруіне әсер етті [9]. Осы үдерістеі маңызды қадамдардың бірі 1962 жылы Мекке қаласында Мұсылман әлемі лигасының құрылуы болды. Сауд Арабиясының билігі аталған ұйымды ислам әлеміндегі өз ықпалын кеңейту, мұсылман қауымдарын біріктіру және исламды халықаралық деңгейде насихаттау мақсатында құрды. Уақыт өте келе Лига Сауд Арабиясында қалыптасқан исламды түсіндіру үлгісін халықаралық деңгейде таратуға ықпал ететін маңызды институтқа айналды. Оның қызметінде шарифат нормаларын қатаң ұстануға негізделген діни ұстанымдар айрықша орын алды [10].

1960-жылдардан бастап Мұсылман әлемі лигасы ислам елдерінде өз өкілдіктерін ашып, кейінгі онжылдықтарда Еуропа мен Америка құрлығындағы мұсылман қауымдарымен де байланыстарын кеңейтті. Сауд Арабиясының қаржылық және идеялық қолдауына сүйенген бұл құрылымдар исламдық бірегейлікті нығайтуға бағытталған қоғамдық бастамалардың таралуына ықпал етті. Нәтижесінде жаңа исламдық ұйымдар тек мұсылман мемлекеттерінде ғана емес, Батыс елдеріндегі мұсылман диаспоралары арасында да орныға бастады [10].

Осы кезеңде қоғам мен мемлекеттік басқару жүйесін исламдық құндылықтар мен нормаларға сәйкестендіруді көздеген исламшыл қозғалыстардың белсенділігі артты. Олар мемлекет тарапынан дін саласына жүргізілетін бақылауды сынап, ислам қағидаттарын шектеулі түрде түсіндіруге бағытталған саясатқа қарсылық білдірді. Бұл қозғалыстардың арасында ортақ саяси бағдар болмағанымен, олардың қоғамдық және саяси кеңістіктегі ықпалы біртіндеп күшейді. Әсіресе 1979 жылғы Иран революциясы исламның саяси мобилизация құралы ретіндегі әлеуетін айқын көрсетіп, исламшыл қозғалыстардың белсенділігінің одан әрі артуына ықпал етті [11].

Иран революциясы нәтижесінде Ислам Республикасы құрылып, бұл оқиға Таяу Шығыстың геосаяси құрылымына елеулі өзгеріс енгізді. Революция исламдық қозғалыстардың бірқатарына идеялық тұрғыдан әсер етіп, діни құндылықтарды саяси өзгерістермен ұштастырудың өзіндік үлгісін көрсетті. Революциялық идеологияда отаршылдыққа қарсы көзқарастармен қатар марксистік идеялардың жекелеген

элементтері де көрініс тапты. Бұл ерекшелік революцияның әлеуметтік әділеттілік пен шетелдік ықпалға қарсы тұру идеяларына назар аударған әртүрлі әлеуметтік топтар арасында танымал болуына ықпал етті. Ирандағы революциялық идеялардың интеллектуалдық қалыптасуына Джалал Әл-е Ахмад пен Али Шариати секілді ойшылдардың еңбектері әсер етті. Әл-е Ахмад Батыстың мәдени және экономикалық ықпалын сынға алып, оны дәстүрлі ирандық қоғамның өзгеруіне әсер ететін маңызды фактор ретінде бағалады. Ал Али Шариати исламдық реформизмді әлеуметтік әділеттілік, теңдік және әлеуметтік қанауға қарсы күрес идеяларымен сабақтастырды [11].

Революция жетекшісі аятолла Рухолла Хомейни осы идеяларға сүйене отырып, исламдық басқарудың өзіндік тұжырымдамасын – «вилаят әл-фақиһ» қағидатын қалыптастырды. Аталған тұжырымдама кейін Иранның жаңа мемлекеттік жүйесінің идеологиялық негіздерінің біріне айналды. Хомейни сонымен бірге әлеуметтік тұрғыдан әлсіз топтарды қорғау және Батыстың саяси-мәдени ықпалына қарсы тұру мәселелеріне ерекше мән берді. Бұл ұстанымдар революциялық идеялардың қоғамның түрлі әлеуметтік топтары арасында таралуына ықпал етті [11]. Жалпы алғанда, Иран революциясы көптеген исламшыл қозғалыстар үшін исламдық идеологияны мемлекеттік басқару жүйесімен ұштастырудың нақты үлгісін көрсетті. Сонымен бірге Иранның ислам әлеміндегі ықпалын кеңейтуге ұмтылысы Сауд Арабиясымен саяси және діни бәсекелестіктің күшеюіне алып келді. Нәтижесінде Таяу Шығыстағы діни және геосаяси қайшылықтардың сипаты күрделене түсті [11].

Алайда саяси исламның радикалдану үдерістері Иран революциясына дейін-ақ ислам әлемінің басқа аймақтарында байқалған болатын. Осы бағыттағы ықпалды тұлғалардың бірі «Мұсылман бауырлар» қозғалысының мүшесі Сайид Құтб болды. Оның түрмеде жазған еңбектері исламшыл саяси идеологияның кейінгі дамуына елеулі ықпал етті. Құтб Батыстық зайырлылық мұсылман қоғамдарының дәстүрлі құрылымын әлсіретіп, оларды исламдық құндылықтардан алыстатты деп санады. Оның пікірінше, қоғамды исламның бастапқы қағидаттарына қайта бағыттай алатын жаңа діни-саяси қауымдастық

қалыптастыру қажет болды. Құтб капитализм мен коммунизмді де әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етудің жеткілікті үлгісі ретінде қабылдамады. Оның пайымдауынша, аталған жүйелер діннің қоғамдық және мемлекеттік өмірдегі рөлін шектеді. Сондықтан ол исламдық құндылықтарға негізделген жаңа қоғамдық тәртіп орнатуды ұсынды. Құтбтың тұжырымдамасында зайырлы ұлттық мемлекеттер «жәһилия» ұғымымен сипатталатын рухани және әлеуметтік адасу жағдайына алып келетін жүйе ретінде бағаланды [12].

Сайид Құтбтың идеялары Абул-Ала Маудудидің еңбектерімен сабақтасып, кейін радикалды саяси исламның қалыптасуына айтарлықтай әсер етті. 1941 жылы Британдық Үндістанда Ислам қоғамын құрған Маудуди исламдық мемлекет тұжырымдамасын теориялық тұрғыдан дамытуда маңызды рөл атқарды. 1947-ші жылы Үндістан мен Пәкістан бөлінгеннен кейін ол өз ұйымының қызметін қайта ұйымдастырып, Пәкістанда исламдық мемлекет құру идеясын ілгерілетті. Оның көзқарасында шарифат құқықтық жүйенің негізгі қайнар көздерінің бірі болуы тиіс еді [12].

1970-ші жылдардан бастап ислам әлемінде саяси радикализмнің жаңа формалары қалыптаса бастады. Бұл бағыттағы кейбір топтар агрессивті риторикаға сүйеніп, саяси мақсаттарына жету барысында зорлық-зомбылық әдістерін қолдануды ақтауға тырысты. Олардың жекелеген өкілдері өз мемлекеттерінің басшыларын діннен безгендер деп жариялап, оларға қарсы күш қолдануды заңды деп түсіндірді. Мұндай үрдістің көрнекті мысалдарының бірі 1981 жылы Мысыр президенті Анвар ас-Садаттың радикалды «Мысыр исламдық жиһады» тобы тарапынан өлтірілуі. Ұйым оны 1979 жылы Израильмен бейбіт келісім жасасуы сияқты саяси шешімдері үшін айыптады [12].

Мемлекеттік билікке қарсы қарулы қарсылық Мысырмен ғана шектелмей, ислам әлемінің басқа да аймақтарында байқалды. Мемлекеттік құрылымдардың жауап шаралары кей жағдайда қатаң сипат алып, исламшыл белсенділер жаппай қудалауға ұшырады. Жекелеген мемлекеттерде саяси қарама-қайшылықтар ұзақ мерзімді қарулы қақтығыстарға ұласты. Соның ең айқын мысалдарының бірі 1992-2002 жылдар аралығында Алжирде болған азаматтық

соғыс. 1970-жылдардан 1990-жылдардың ортасына дейін Мысырда да мемлекет пен исламшыл қозғалыстар арасында ұзаққа созылған қарулы қақтығыстар орын алды. Саяси қуғын-сүргін мен тұрақсыздықтың күшеюі бірқатар белсенділердің Еуропа мен Америка елдеріне қоныс аударуына, сондай-ақ Ауғанстандағы соғыс сияқты халықаралық сипат алған қарулы қақтығыстарға қатысуына әсер етті.

Исламдық қозғалыстардың идеологиялық негіздері және қоғамдық- саяси бағыттары

Исламдық қозғалыстар қазіргі қоғамдағы діни, әлеуметтік және саяси үдерістермен тығыз байланысты көпқырлы құбылыс ретінде сипатталады. Олар ислам дінінің негізгі қағидалары мен құндылықтарын қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында жүзеге асыруды көздейтін ұйымдар мен топтардың кең ауқымын қамтиды. Аталған қозғалыстардың қалыптасуы мен қызмет ету ерекшеліктері олардың тарихи жағдайына, әлеуметтік ортасына, идеологиялық ұстанымдарына және саяси мақсаттарына қарай әртүрлі болып келеді. Сондықтан исламдық қозғалыстарды бір ғана сипат арқылы түсіндіру олардың ішкі ерекшеліктерін толық ашуға мүмкіндік бермейді.

Исламдық қозғалыстарды зерттеуде қолданылатын ғылыми терминдер де олардың бағыттары мен ерекшеліктерін ажыратуға мүмкіндік береді. Мысалы, «исламдық радикализм» ұғымы қоғамды түбегейлі өзгертуге бағытталған радикалды көзқарастар мен әрекеттерді сипаттауда қолданылады. Ал «фундаментализм» термині діни мәтіндердің бастапқы мазмұнына барынша жақын болуды және дәстүрлі діни қағидаларды қатаң сақтауды білдіреді. Сонымен қатар исламдық құндылықтарды қазіргі жағдайға бейімдеп жаңғыртуға бағытталған үрдістер «исламдық жаңғыру» ұғымымен сипатталады.

«Исламдық белсенділік» ұғымы ислам қағидаларын қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларына енгізуге бағытталған кең көлемдегі іс-әрекеттерді қамтиды. Оның құрамына діни-ағартушылық қызмет, әлеуметтік көмек көрсету, қайырымдылық жұмыстары, мәдени бастамалар және қоғамдық-саяси белсенділік сияқты бағыттар кіруі

мүмкін. Ал «исламизм» термині исламдық идеялардың саяси сипат алуын және оларды мемлекеттік басқару мен қоғамдық тәртіпті қалыптастыруда пайдалануға ұмтылысты білдіретін ұғым ретінде ғылыми әдебиетте кеңінен қолданылады. Исламшыл қозғалыстардың бір бөлігі қоғамдық тәртіпті исламдық құндылықтар мен нормалар негізінде қалыптастыруды мақсат етеді.

Мұндай ұстанымдардың ішінде шариғат қағидаларын құқықтық жүйеде қолдану, исламдық моральдық нормаларды қоғамдық қатынастарда орнықтыру және мемлекеттің басқару жүйесінде діни қағидалардың рөлін күшейту сияқты бағыттар кездеседі. Осы тұрғыдан алғанда, исламшыл қозғалыстарды діни сенімге негізделген, бірақ саяси билікке араласуды мақсат етпейтін ұйымдардан ажырату қажет. Мысалы, «Жамағат Таблиғи» сияқты трансұлттық діни қозғалыстардың негізгі бағыты мұсылмандардың рухани дамуы мен діни білімін арттыруға негізделеді және олардың басты мақсаты мемлекеттік билікке қол жеткізу емес. Исламшыл қозғалыстардың әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету, кедей және әлеуметтік тұрғыдан әлсіз топтарға қолдау көрсету сияқты мақсаттары олардың қызметінің маңызды бағыттарының бірі болып саналады. Алайда бұл міндеттер кейбір қозғалыстардың кеңірек идеологиялық және қоғамдық мақсаттарының құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Яғни әлеуметтік мәселелерді шешу исламдық құндылықтарға негізделген қоғам қалыптастырудың бір тетігі ретінде түсіндірілуі мүмкін. Осы ерекшелік исламшыл қозғалыстардың саяси сипатымен қатар, олардың діни негізін де сақтайтынын көрсетеді. Исламшыл қозғалыстардың мемлекеттік билікке деген көзқарасын түсіндіруде исламдық дәстүрдегі «жақсылыққа шақыру және жамандықтан тыю» қағидасының маңызы ерекше. Араб тіліндегі «әламр бил-мағруф уә-н-наһи ан әл-мункар» ұғымы қоғамдағы моральдық нормаларды сақтау мен теріс әрекеттердің алдын алуды білдіреді. Бұл қағида көптеген исламдық қозғалыстардың қоғамдық тәртіпті өзгертуге деген ұмтылысының діни-идеологиялық негіздерінің бірі ретінде қарастырылады. Сонымен бірге «жақсылық» пен «жамандықтың» мазмұнын кім анықтайтыны және бұл қағиданы қоғамда қандай әдістер арқылы жүзеге асыру қажет деген мәселелер мұсылман қоғамдарында әртүрлі пікірлердің қалыптасуына себеп болды [13].

Тарихи кезеңдерде аталған қағидаларды түсіндіру мен діни нормалардың шекарасын белгілеуде улемдердің рөлі басым болды. Олар шариғат талаптарына сүйене отырып, рұқсат етілген және тыйым салынған әрекеттердің аражігін ажыратуға ықпал етті. Ал қазіргі кезеңде бұл мәселелерге исламдық қозғалыстардың өздері де белсенді түрде араласа бастады. Кейбір қозғалыстар мемлекетті діни және моральдық қағидаларды қоғамдық деңгейде жүзеге асырудың тиімді құралы ретінде қарастырады. Осы себепті олардың мемлекеттік билікке қатысуға деген ұмтылысы діни ұстанымдармен қатар саяси мақсаттармен де сабақтасып жатады. Исламшыл қозғалыстардың қоғамдық-саяси көзқарастарында жеке адамның құқықтары мен міндеттерінің арақатынасына да ерекше мән беріледі. Кейбір идеологиялық бағыттарда жеке тұлғаның автономиясынан гөрі оның қоғам алдындағы жауапкершілігі мен діни міндеттерін орындауына басымдық беріледі. Мұндай жағдайда адамның мінез-құлқы мен қоғамдық міндеттері исламдық моральдық нормалар негізінде түсіндіріледі. Бұл нормаларды нақты түсіндіру мен қолдану қозғалыстардың көшбасшылары мен діни-идеологиялық өкілдерінің көзқарастарына байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Осылайша, исламдық қозғалыстардың идеологиялық негіздері діни қағидалармен шектелмей, олардың қоғам мен мемлекет туралы түсініктерін де қалыптастырады. Олардың кейбірі қоғамдық өмірді исламдық құндылықтарға сәйкес қайта ұйымдастыруды көздесе, енді бір бөлігі діни-ағартушылық және әлеуметтік қызметпен шектеледі. Сондықтан исламдық қозғалыстардың ғылыми тұрғыдан талдауда олардың идеологиясын, мақсаттарын, әлеуметтік базасын, саяси ұстанымдарын және қызмет ету әдістерін кешенді түрде қарастыру маңызды. Бұл тәсіл исламдық қозғалыстардың қазіргі қоғамдағы нақты орнын анықтауға және олардың саяси, әлеуметтік әрі мәдени процестерге ықпалын объективті бағалауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Исламдық ұйымдардың пайда болуы мен даму динамикасы діни тарихи жолмен, мұсылман әлеуметіндегі саяси-әлеуметтік трансформациялармен және халықаралық аренадағы өзгерістермен тығыз байланысты. Ислам алғашқы кезеңдерден бастап тек

сенім тізбегі ретінде ғана емес, қоғамдық қатынастарға, заңнамалық нормаларға және мемлекеттік құрылымдарға әсер ететін өркениеттік күш ретінде қалыптасты. Осы ерекшелік кейінгі кезеңдерде исламның саяси-әлеуметтік маңызының сақта-луына және түрлі бағыттағы исламдық ағымдардың туындауына негіз болды. XX ғасырдың басында отаршылдық қысымның артуы, ұлттық мемлекеттердің қалыптасуы және батыстық мәдениеттің ықпалы мұсылман қоғамдарында діни және ұлттық бірегейлік мәселелерін өзекті етті.

Осы жағдайда исламдық жаңғыруды көздеген реформаторлық және саяси ағымдар қалыптасты. «Салафия» және «Мұсылман бауырлар» сияқты қозғалыстар исламдық құндылықтарды қоғамдық-саяси өмірге енгізуге бағытталса, Али Абд ар-Разик сияқты ойшылдар ислам мен мемлекеттік басқаруды ажырату қажеттігін алға тартты. Бұл көзқарастар исламның саяси рөліне қатысты теориялық бағыттардың қалыптасуына ықпал етті. Постколониалдық кезеңде исламдық қозғалыстардың дамуында мемлекеттік саяси жүйелер мен ұлттық ерекшеліктер маңызды рөл атқарды. Түркиядағы секуляризация үлгісі мен Сауд Арабиясындағы исламдық принциптерге негізделген мем-лекеттік модель бір-біріне қарама-қарсы бағыттарды көрсетті. Ал Мысырдағы «Мұсылман бауырлар» қозғалысының дамуы исламшыл ұйымдардың қоғамдық және саяси кеңістікте біртіндеп ықпалды акторларға айналғанын көрсетті. 1960-1970 жылдардағы панарабизм мен социализмнің әлсіреуі де саяси исламның күшеюіне қолайлы жағдай қалыптастырды. 1979 жылғы Иран революциясы исламның саяси мобилизациялық әлеуетін айқын көрсетіп, исламдық идеологияның мемлекеттік басқару жүйесінде жүзеге асуының нақты үлгісін қалыптастырды. Салафия, «Мұсылман бауырлар» секілді қозғалыстар ислам құндылықтарын қоғамдық және саяси өмірде қайта жаңғыртуға бағытталса, Али Абд ар-Разик сияқты ойшылдар ислам мен мемлекеттік басқаруды бір-бірінен ажырату қажеттігін алға тартты. Бұл пікірлер исламның саяси рөліне қатысты түрлі теориялық бағыттардың қалыптасуына ықпал етті. Постколониалдық кезеңде исламдық қозғалыстардың дамуында мемлекеттердің саяси жүйесі мен ұлттық ерекшеліктері маңызды рөл атқарды. Түркиядағы секуляризация

үлгісі мен Сауд Арабиясындағы исламдық қағидаларға негізделген мемлекеттік модель бір-біріне қарама-қарсы бағыттарды көрсетті. Ал Мысырдағы «Мұсылман бауырлар» қозғалысының дамуы исламшыл ұйымдардың қоғамдық және саяси кеңістікте біртіндеп ықпалды акторларға айналғанын көрсетті.

1960-1970 жылдардағы панарабизм мен социализмнің әлсіреуі де саяси исламның күшеюіне қолайлы жағдай қалыптастырды. 1979 жылғы Иран революциясы исламның саяси мобилизациялық әлеуетін айқын көрсетіп, исламдық идеологияның мемлекеттік басқару жүйесінде жүзеге асуының нақты үлгісін қалыптастырды. Сонымен қатар бұл кезең Сауд Арабиясы мен Иран арасындағы ислам әлеміндегі ықпал үшін бәсекелестіктің күшеюіне әсер етті. Саид Кутб пен Абул-Ала Маудуди секілді ойшылдардың еңбектері саяси исламның идеологиялық негіздерінің қалыптасуына ықпал етсе, кейінгі кезеңде олардың идеяларының кейбір радикалды интерпретациялары зорлық-зомбылықты қолдайтын қозғалыстардың пайда болуына әсер етті. Сонымен бірге исламдық қозғалыстардың барлығын радикалды немесе экстремистік сипатта қарастыру дұрыс емес. Қазіргі исламдық қозғалыстардың арасында саяси жүйеге бейбіт жолмен қатысуды, сайлау үдерістеріне араласуды, әлеуметтік реформаларды жүзеге асыруды және қоғамның әлеуметтік жағдайын жақсартуды көздейтін ұйымдар да бар.

Сондықтан да исламдық қозғалыстарды зерттеу барысында олардың идеологиялық бағыттарын, саяси мақсаттарын, қолданатын әдістерін және нақты әлеуметтік-саяси ортасын ескеру қажет. Қорыта айтқанда, исламдық қозғалыстардың тарихи эволюциясы діни жаңғырудан саяси мобилизацияға, ұлттық деңгейдегі ұйымдардан трансұлттық желілерге дейінгі күрделі даму жолын қамтиды. Олардың қазіргі қоғамға ықпалы саясатпен ғана шектелмей, әлеуметтік қатынастарға, білім беру жүйесіне, мәдениетке, азаматтық қоғамға және халықаралық қатынастарға да таралады. Осыған байланысты исламдық қозғалыстарды біртекті құбылыс ретінде емес, идеологиялық ұстанымы, мақсаты, ұйымдастырушылық құрылымы мен саяси әрекет ету тәсілдері әртүрлі көпқырлы феномен ретінде қарастыру ғылыми тұрғыдан маңызды. Бүгінгі таңда олардың эволюциясын зерттеу жаһандану жағдайындағы дін

мен саясаттың өзара байланысын, мұсылман қоғамдарындағы саяси өзгерістерді және халықаралық қатынастардағы жаңа үрдістерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар исламдық ұйымдар мен қозғалыстардың қазіргі қоғамға ықпалы олар-дың діни қызметімен ғана шектелмейді. Олар білім беру, қайырымдылық, әлеуметтік қолдау, мәдени құндылықтарды сақтау және қоғамдық пікір қалыптастыру бағыттарында да белсенділік танытады. Сондықтан олардың қоғамдағы рөлін жан-жақты бағалау үшін діни факторлармен қатар әлеуметтік, саяси және экономикалық жағдайларды да ескеру қажет. Исламдық ұйымдар мен қозғалыстардың тарихи қалыптасуы мен қазіргі дамуы дін, саясат және қоғам арасындағы өзара байланысты көрсететін күрделі әрі көпқырлы құбылыс. Олардың эволюциясын зерттеу қазіргі мұсылман қоғамдарындағы өзгерістерді, исламның қоғамдық-саяси рөлін және халықаралық қатынастардағы діни фактордың маңызын түсінуге мүмкіндік береді. Сондықтан исламдық ұйымдар мен қозғалыстарды тарихи сабақтастық, идеологиялық ерекшелік және қазіргі әлеуметтік-саяси жағдай тұрғысынан кешенді зерттеу өзектілігін сақтайды.

Қаржыландыру

Мақала № BR31714927 «Қазақстандық динами-каның социеталды контекстіндегі көпқырлы біре-гейлік пен қоғамдық консенсус: гибридіт сын-қатерлер жағдайында азаматтық бірлік модельдерін іздеу» іргелі ғылыми зерттеулер жобасы бойынша дайындалды.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Еңлік Құралғазықызы Қасабекова

аға ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҰҖБМ ҰҖ Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, enlik78@rambler.ru.; ORCID ID: 0000-0002-8581-7815

Алмасбек Дүйсенбекұлы Шағырбай

жетекші ғылыми қызметкер, қауымдастырылған профессор, ҚР ҰҖБМ ҰҖ Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, almasbek85@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9146-1408

Енлик Куралғазықызы Қасабекова

старший научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения Комитета науки МНВО РК, Алматы, Казахстан, enlik78@rambler.ru.; ORCID ID: 0000-0002-8581-7815

Алмасбек Дүйсенбекулы Шағырбай

ведущий научный сотрудник, ассоциированный профессор, Институт философии, политологии и религиоведения Комитета науки МНВО РК, Алматы, Казахстан, almasbek85@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9146-1408

Yenglik Kassabekova

Senior Researcher, PhD, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, enlik78@rambler.ru.; ORCID ID: 0000-0002-8581-7815

Almasbek Shagyrbay

Senior Researcher, Associate Professor, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, almasbek85@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9146-1408

Әдебиеттер тізімі

- 1 Islam: Basic beliefs. (n.d.). United Religions Initiative. <https://www.uri.org>
- 2 An introduction to the Abrahamic religions. (n.d.). SpringerLink. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-15548-7_1
- 3 Understanding Sharia: The intersection of Islam and the law. (n.d.). Council on Foreign Relations. <https://www.cfr.org>
- 4 Shari'a: Islamic law in the contemporary context. (n.d.). YaleGlobal Online. <https://archive-yaleglobal.yale.edu>
- 5 Prophet Muhammad (PBUH) as a political leader. (n.d.). IslamOnline. <https://islamonline.net>
- 6 Salafiyya movement. (n.d.). Encyclopedia. <https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/salafiyya-movement>
- 7 Hassan al-Banna. (n.d.). Religion and Public Life at Harvard Divinity School. <https://rpl.hds.harvard.edu/faq/hassan-al-banna>
- 8 With Islamization, Erdogan is reshaping Atatürk's Turkey. (n.d.). Fanack.com. <https://www.fanack.com/turkey-islamization>
- 9 Religion and secularism in the Middle East: A primer. (n.d.). Foreign Policy Research Institute. <https://www.fpri.org/article/religion-secularism-middle-east>
- 10 Islamism after the Arab defeat of 1967: The rise of a new ideology. (n.d.). The Washington Institute. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/islamism-after-arab-defeat-1967>
- 11 Sadat's foreign policy: From the Soviet Union to the United States. (n.d.). Council on Foreign Relations. <https://www.cfr.org/sadat-foreign-policy>
- 12 The Muslim World League: Promoting Wahhabism. (n.d.). Oxford Islamic Studies Online. <https://www.oxfordislamicstudies.com/article/mwl>
- 13 Enjoining Al-Maruf and forbidding Al-Munkar. (n.d.). Islam Explained. <https://islamexplained.info/enjoining-al-maruf-and-forbidding-al-munkar/>